

УДК 81'286(477.42-476-21):91

ГЕОГРАФІЧНІ ТЕРМІНИ БІЛОРУСЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ (ЖИТОМИРСЬКИХ) ГОВІРОК: ПОРІВНЯЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Ключевые слова: *говор, географический термин, лексема, номен, апеллятив, энантиосемия.*

В статье сопоставлен речевой материал белорусских и украинских (житомирских) говоров, проведено сравнение семантики отдельных лексем. Определены географические термины, употребляемые в одном языке, но отсутствующие в другом. В процессе исследования значения лексем белорусских и украинских (житомирских) говоров выделены четыре типа географических терминов: с одинаковыми, с подобными, с разными значениями и такие, которые называют противоположные понятия. Приведены примеры, где исследованные географические термины перешли в разряд онимов.

T.Yu. Chernenko
Zhytomyr Ivan Franko State University

GEOGRAPHICAL TERMS OF BELARUSIAN AND UKRAINIAN (ZHYTOMYR REGION) SUBDIALECTS: COMPARATIVE-TYPOLOGICAL ASPECT

Key words: *subdialect, geographical term, lexeme, nomen, appellative, enantiosemy*

The article compares speech material representing the Belarusian and Ukrainian (case of Zhytomyr region) subdialects and semantics of individual lexemes. The geographical terms that exist in one language however are absent in the other were defined. Four different types of geographical terms were distinguished based upon the analysis of meaning of lexemes in the Belarusian and Ukrainian (case of Zhytomyr region) subdialects: having the same, similar, different and polar opposite meanings. Examples were given where the analyzed geographic terms moved into the category of onyms.

Українська, російська та білоруська мови належать до східної підгрупи слов'янської мовної групи, що входить до сім'ї індоєвропейських мов. Українська мова близькоспоріднена з білоруською, тому для них властива значна кількість спільних рис на лексичному та семантичному рівнях, хоча ці мови мають і відмінності. Жодна мова, діалект, говір не можуть розвиватися ізольовано. Так, історична та мовна доля Житомирського краю тісно переплітається з історією, мовою Республіки Білорусь завдяки територіальному суміжжю.

Важливий матеріал для порівняльно-історичних досліджень – географічна термінологія, оскільки це архаїчний та давній шар лексики, який закарбував у собі історію певної території, особливості розвитку ландшафту, місцевий колорит та відобразив взаємозв'язки з іншими територіями, народами, які там проживають. На прикладі дослідження географічних термінів у статті простежено розбіжності в білоруських та українських (житомирських) говірках. Шляхом зіставлення мовленнєвого матеріалу, порівняно форми та семантику окремих географічних термінів, які демонструють схожі та відмінні риси в аналізованих говірках.

Насамперед звернемося до термінів, які побутують в одній мові, але відсутні в іншій. Білоруський дослідник географічної термінології І. Я. Яшкін зафіксував значну кількість лексем у білоруських говірках, які не функціонують у говірках Житомирської області: *ашчалóпак, ашзіна, ба́бка, багаві́нне, ба́ер, бегунéц, бéлька, бечаўні́к, бо́хат, бульбя́нішча, вадаце́ч, вальса́, гангару́шкі, гандо́ла, дзі́рва, клухтаві́на, ляго́рычча, ма́каўка, наса́да, пале́тка, прагу́рак, рэх, сплавóвіна, тра́ўнік, ўзбалатак, устру́гавіна, цуро́к, шы́я, язва́* [9, 74–76, 80, 92, 94, 98, 104, 115–116, 128, 137, 186, 237–238, 357, 411, 417, 446, 483, 533, 593, 623, 657, 664, 674, 690, 711, 713]. На Житомирщині записано такі географічні терміни, які не трапляються в білоруських говірках: *асва́льтка, бака́й, безобра́зіє, буревéй, ви́балка, дві́ж, драпа́кі, дубча́к, зі́мник, золоту́ха, калаба́ня, ква́ша, квóса, кольо́буха, кривуля́ччя, лева́да, лі́нва, мі́нхá, мо́шка, носо́п, осо́ння, песо́шня, уб-лі́г, чирі́нь, шта́бель, яцэ́рoвіна* (Анк. 2013; МЕ 2012–2015).

Порівнюючи значення лексем білоруських і українських (житомирських) говірок, було виділено чотири типи географічних термінів: 1) апелятиви, що мають однакові, ідентичні значення; 2) слова зі схожими значеннями; 3) номени, що передають різні значення та 4) лексеми, які називають протилежні поняття.

Першу групу слів класифікуємо за такими підгрупами: 1) терміни, які мають ідентичні значення в житомирських та білоруських говірках: жт. діал. *пóплав* ‘луг заливний’ (МЕ 2013) – блр. діал. *паплáў* ‘заливний луг’ [9, 491]; жт. діал. *о́мут* ‘глибоке місце в річці’, ‘глибоке місце в річці, де крутить воду’ (МЕ 2013) – блр. діал. *аму́т* ‘яма; глибоке й небезпечне місце в річці’, ‘вир на річці, де вода вирує зверху’ [9, 58]; жт. діал. *хра́па* ‘грудки замерзлої землі на поверхні дороги у вигляді виступів’ (МЕ 2015) – блр. діал. *хра́па* ‘груда; замерзла поверхня землі, твердий бруд на низькому місці, на дорозі, на дворі у вигляді замерзлих виступів’ [9, 684]; жт. діал. *черні́чник, черні́чнік, черні́чнік, чорні́чник* ‘місце в лісі, де росте багато чорниці’ (Анк. 2013; МЕ 2012–2014) – блр. діал. *чарні́чнік, чарні́шнік* ‘зарості ягіднику чорниць’ [9, 694]. Другу підгрупу складають номени, які мають однакові значення, але в одній із мов позначають додаткові ознаки: жт. діал. *калату́ша* ‘розмоклий ґрунт після дощу’ (МЕ 2013–2014) – у білоруських говірках відмічено значення терміна *калату́ша* з додатковими ознаками розташування грязі в певних місцях ‘розмокла, в’язка грязь на дорозі, в броді’ [9, 328]; жт. діал. *нові́на, нові́на* ‘вперше оброблене поле’ (будь-яке) (Анк. 2013; МЕ 2012–2013) – блр. діал. *но́віна* називає поле, але з вказівкою на те, що на ньому сіють ‘поле, яке вперше зоране, де сіють льон’ [9, 454]; жт. діал. *пони́ззя*, як порівняти з білоруськими говірками, має обмежену територію локалізації ‘низина в лісі’ (МЕ 2013) – блр. діал. *пані́ззе* ‘низина, низьке місце’ (будь-де) [9, 489]; жт. діал. *яга́днік, ягі́днік, я́годнік, яго́днік, ягадні́к* ‘місце в лісі, де росте багато ягід’ (Анк. 2013; МЕ 2012–2014) – блр. діал. *я́гаднік* ‘зарості чорничнику’, ‘зарості ягідників чорниць, лохини та ін.’ [9, 712].

Другу групу утворюють слова, які в говірках аналізованих мов мають схожі значення: жт. діал. *ві́рва* ‘глибока яма в річці, водоймищі’ (Анк. 2013; МЕ 2013) – блр. діал. *в́ірва* ‘вимита водою ділянка землі (цілини) на лузі’ [9, 172]; жт. діал. *во́рох* ‘купа гілля, хмизу, лісового сміття’ (МЕ 2013) – блр. діал. *во́рах* ‘купа, кучугура, гірка, кучка, кротовиння’ [9, 157]; жт. діал. *поліса́дник* ‘розсадник дерев’ (МЕ 2013) – блр. діал. *паліса́днік* ‘квітник під вікнами, город перед хатою’ [9, 483].

Третю групу складають терміни, які мають різні значення: жт. діал. *бу́т* ‘окремих великий камінь’, ‘рваний дикий камінь’ (МЕ 2013) – блр. діал. *бу́т* ‘яма, траншея з камінням; кам’яний фундамент у печі’ [9, 119]; жт. діал. *воло́ка* ‘місце в лісі, де росте багато ягід’ (МЕ 2013) – блр. діал. *вала́ка* ‘хитке місце на болоті’ [9, 131]; жт. діал. *опа́ра* ‘ґрунт, переораний на зиму’ (МЕ 2013) – блр. діал. *апа́ра* ‘небезпечне водянисте місце серед трясовини, криничне вікно’, ‘частина річки, яка не замерзає взимку’ [9, 60]; жт. діал. *паласа́* ‘лісосмуга; ряд дерев уздовж дороги, на полі’, ‘смуга лісу’, *полоса́* ‘лісосмуга; ряд дерев уздовж дороги, на полі’, ‘місце між дорогами’, ‘смуга лісу’ (Анк.

2013; МЕ 2013–2014) – блр. діал. *паласá* ‘відміряна ділянка поля, лугу, сінокосу, засіву; смуга землі; довга ділянка землі; наділ, земельна ділянка; широка ділянка орної землі; вузька, довга смуга землі’ [9, 481–482].

Четверту групу презентують терміни, які в житомирських та білоруських говірках зафіксовані в протилежних значеннях. Явище, коли одне слово позначає протилежні поняття, називають енантіосемією. На порівняльному матеріалі можна говорити про міжмовну енантіосемію, коли значення однієї лексеми в різних мовах (у даному випадку в говірках різних мов) сприймається протилежно: жт. діал. *гірка, гóрка, гóрка* ‘невеликий (невисокий) горб, підвищення’, *гóрка* ‘горб у лісі’ (Анк. 2013; МЕ 2012–2014) – блр. діал. *гáрка* ‘низьке місце, де весною довго стоїть вода, багнисте місце, болото’ [9, 190]; жт. діал. *кóтвина* ‘місце, де багато кротовин’ (МЕ 2013) (*кротовіна* – це ‘купка землі, вигорнута кротом із нори на поверхню’ [7, 367]) – блр. діал. *катвіна* ‘ямка, вибоїна’ [9, 350]; жт. діал. *кагáт* ‘невеликий продовгуватий насип’, ‘яма овальної форми’ (МЕ 2012–2013) – блр. діал. *кагáта* ‘копець (городини, картоплі, яблук)’ [9, 323] (білоруське *канéц* в перекладі на українську мову позначає сільськогосподарський термін у значенні ‘бурт (місце для зберігання овочів)’ [5, 191]), *кагáт* ‘довгий, мілкий копець картоплі’ [4, 225], ‘бурт, велика купа (про буряки)’ [8, 728], ‘яма для схову картоплі’ [1, 216]. У прикладі з лексемою *кагáт* доцільно говорити про внутрішньомовну та міжмовну енантіосемію, оскільки номен *кагáт* позначає ‘яму’ та ‘насип’ у різних мовах та всередині кожної мови. У білоруських говірках *кагáт* іменує ‘яму’ та ‘насип’, але обидва ці значення презентують сему ‘місце, де зберігають городину взимку’. У говірках Житомирщини в ХХІ ст. номен *кагáт* також називає полярні поняття: в Коростишівському районі (сс. Віленька, Вільня, Вільнянка, Кмитів, Студениця) позначає ‘невеликий продовгуватий насип’, а в Олевському районі (сс. Андріївка, Майдан-Копищенський, Перга, Рудня-Перганська, Рудня-Хочинська, Сущани, Хочине) називає ‘яму овальної форми’. П. С. Лисенко в II пол. ХХ ст. зафіксував уживання лексеми *кагáта* (жіночий рід до *кагáт*) на території Житомирської області в Лугинському (сmt Лугини) й Овруцькому (сс. Лучанки, Словечне) районах на позначення ‘ями для зберігання картоплі взимку’ [3, 88]. Отже, на Житомирщині в ХХІ ст. простежується розширення семантичного поля номена *кагáт*, оскільки він позначає не лише ‘місце для зберігання городини’, а називає будь-який ‘невеликий продовгуватий насип’ та будь-яку ‘яму овальної форми’ без вказівки на їх призначення.

При енантіосемії одне зі значень первинне, а інше розвивається внаслідок певних лексичних зрушень. У випадку з апелятивом *кагáт* важко визначити, яке значення первинне, а яке вторинне. Етимологія слова *кагáт* затемнена, воно вважається запозиченням з осетинської мови *k'axun (k'axt)* ‘копати’ [2, 337], яке можна розцінювати як копати яму і як насип, що утворюється під час копання ями. Етимологічний словник подає такі значення: *кагáт* ‘купа городини, відповідно укладена й прикрита для тривалого зберігання’, *кагáт* ‘обкопані площі, на які насипають буряки й прикривають їх для захисту від приморозків; купа’, *кагáта* ‘яма для зберігання картоплі взимку’ [2, 337]. Перші фіксації лексеми *кагáт* на території України знаходимо лише на поч. ХХ ст. у значенні ‘купа’ [6, 206]. З II пол. ХХ ст. аналізований номен зазнає акцентуаційних змін > *кагáт* і вживається в значенні ‘купа городини (картоплі, буряків і т. ін.), відповідно укладена й покрита соломною, землею тощо для тривалого зберігання’ [7, 67].

Географічна термінологія – важливе базове джерело для творення власних назв. Серед аналізованих номенів варто виділити слово *гірка*, оскільки воно простежується в основах значної кількості ойконімів Житомирщини: с. *Мала П'ятигірка* (Андрушівський район), с. *Велика П'ятигірка* (Бердичівський район), с. *Красногірка* (Ємільчинський, Коростенський, Попільнянський, Хорошівський та Чуднівський райони), с. *Кам'яногірка* (Ємільчинський район), с. *Кам'яна Гірка* (Лугинський район) і с. *Ясногірка* (Пулинський район). Це складні та складені назви, утворені поєднанням іменника *гірка* з прикметниками на позначення кількісного показника, кольору,

розміру, якості. Географічний термін *волока́* (в значенні ‘довга, вузька смуга землі’) став основою для творення стрижневої частини ойконіма Червона Волока (село в Лугинському районі). Від терміна *вірва* (в значенні ‘глибока яма в річці, водоймищі’) утворено гідронім Вирва (річка в Україні, ліва притока Тетерева; пор. ще річка в Польщі та Україні, права притока Вігору) та ойконім Вирва (село в Радомишльському районі).

Порівнюючи говірки обох мов відмітимо, що в них наявні специфічні терміни та однакові лексеми, які мають ідентичні, схожі, різні або протилежні значення. Географічні терміни – важливе джерело для утворення власних назв, вивчення етимології яких дає можливість глибше осягнути історію, культуру та мову кожного народу.

Джерела

1. Бялькевіч, І. К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І. К. Бялькевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 512 с.
2. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / За ред. О. С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 2. – 571 с.
3. Лисенко, П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.
4. Лучыц-Федарэц, І. І. Будаўнічая тэрміналогія беларускага Прыпяцкага Палесся / І. І. Лучыц-Федарэц // Народнае слова / Пад. рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – С. 218–235.
5. Півторак, Г. П. Білорусько-український словник / Г. П. Півторак, О. І. Скопненко; За ред. Г. П. Півторака. – К.: Довіра, 2006. – 723 с.
6. Словарь української мови: в IV т. / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченка. – К.: Наук. думка, 1908. – Т. II. – 574 с.
7. Словник української мови: в XI т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. IV. – 840 с.
8. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. / Укл. Ю. Ф. Мацкевіч, А. І. Грынавецкене, Я. М. Рамановіч і ін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – Т. 2. – 728 с.
9. Яшкін, І. Я. Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў: Тапаграфія. Гідралогія / І. Я. Яшкін. – Мінск: Беларуская навука, 2005. – 808 с.

Список умовних скорочень:

- Анк. 2013 – анкета для збирання матеріалу (2013 р.) на території Житомирської області;
блр. діал. – білоруське діалектне;
жт. діал. – житомирське діалектне;
МЕ 2012–2015 – матеріали експедицій, проведених протягом 2012–2015 рр. на території Житомирської області.

В.В. Шур

Мазырські дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І.П. Шамякіна
e-mail: sajtmzr@mail.ru

УДК 808.26-313.1(043.3)

НАВАТАРСТВА І АДМЕТНАСЦІ ВІЦЕБСКОЙ ШКОЛЫ ЛІНГВІСТАЎ-АНАМАСТАЎ: ПРАФЕСАР Г.М. МЕЗЕНКА – КІРАЎНІК ШКОЛЫ

Ключевые слова: *оним, антрапоним, топоним, поэтоним, ономастикон, библионим, ономаст, урбанонимика, виконимика, лексикология, монография, апеллятив.*